

מורא שמים ואימת שמים

פעם אחת נקלעתי למשרד ציבורי ונזדמנתי שם לרגל ענייני עם פקיד בכיר, מכיר ומודע לי משכבר, אדם נכבד בקהל יראים בחכמתו וביראתו, והופתעתי ביותר בראותי אותו יושב לפני ונושא־ונותן עמי בגילוי ראש. עם פרישתי ממנו, הבעתי תמהוני, לא כמוכיח, אלא בבדיחות הדעת על "קלות ראש" שלו במהלך עבודתו בתפקידו. השיב לי אף הוא ברוח טובה: סבורני שאין אתה חושדני בפריקת עול. מכל מקום, שלא תראה בי סוטה מדרכם של יראי שמים בצורה המקובלת, עלי לומר לך, שאינו דומה מורא שמים לאימת שמים. כוונתי לומר כך: על מורא שמים נצטוינו בתורה: "ועתה ישראל מה ה' אלקיך שואל ממך כי אם ליראה"¹ וגו', "בכל לבבך ובכל נפשך"² וכך עלינו לקיים מצוה זו, חוק ולא יעבור. ואילו אימת שמים, המדבר בצורה הנראית של מורא שמים, כמקובל, מדרגה גבוהה היא, ולא כל אדם, ולא בכל עת ובכל שעה, זוכה לעמוד בה.

כמובן, בשעת מעשה לא נתקררה דעתי מכל וכל, אבל שיח זה, בכובד ראש דווקא, הביאני לידי עיון יפה בסוגיה זו, בריבוי פנים שבה במקורות, בש"ס ובראשונים ואחרונים. וזה מה שאני משתדל להביא כאן, לאחר בירור וליבון ככל האפשר.

א

הכהנים היו מכסים ראשם במצנפת.³ הסרת המצנפת נחשבת לאות השפלה.⁴

אף מידה נעלה היא אצל חז"ל, ששכרה מרובה. "אמר רב הונא בריה דרב

(1) דברים י, יב.

(2) דברים ו, ה.

(3) שמות כח, ד. בגמרא (יומא כה.) נאמר: "הממונה בא ונוטל מצנפת מראשו של אחד מהן ויודעין שממנו פייס". הרי שבעזרה היו כל הכהנים כסויי ראש. מאמר זה בגמרא משמש למהר"י איסרלין ראיה, שאסור לעמוד בגילוי ראש בבית הכנסת (לקט יושר 31).

(4) יחזקאל כא, לא.

יהושע: תיתי לי דלא סגינא ד' אמות בגילוי ראש"⁵. במקום אחר בגמרא מסופר: "רב הונא בריה דרב יהושע לא מסגי ארבע אמות בגילוי ראש, אמר: שכינה למעלה מראשי"⁶.

וכן מסופר עד כמה הגיעה הזהירות בזה: "רבי חייא בר אבא אשכחיה לרבי"ל דשדי דיסנא ארישא וקא ממטי ליה לינוקא לבי כנישתא"⁷. מפרש רש"י: סדין שאינו ראוי לעטיפת הראש אלא כסוי בעלמא שם על ראשו, שלא לילך בגילוי ראש ולא הספיק להתעטף בסודרו.

ומעין זה סיפור על אם אחת, אמו של ר' נחמן בר יצחק, שבדאגתה לחינוך בנה, אמרה לו: "כסי רישך כי היכי דתיהוו עלך אימתא דשמיא" ו"תבקש רחמים תמיד שלא ישלוט בך יצר הרע"⁸.

אדם מכובד מהדר לשלם דמים מרובים בעד כיסוי ראש, כמסופר על רב כהנא "דגברא רבא הוא ומבעי ליה סודרא ארישא"⁹. חוצפה היא לעבור לפני אדם חשוב בלי כיסוי ראש, כמסופר: "רבינא הוה יתיב קמיה דר' ירמיה מדיפתי, חלף ההוא גברא קמיה ולא מיכסי רישא, אמר: כמה חצוף הא גברא"¹⁰.

ויש בדבר עניין גדול בחינוך הבנים. וכך מסופר בגמרא: "פעם אחת היו זקנים יושבים, עברו לפניהם שני תינוקות, אחד גילה את ראשו ואחד כיסה את ראשו. [על] זה שגילה ראשו — רבי אליעזר אומר: ממזר; רבי יהושע אומר: בן הנדה; רבי עקיבא אומר: ממזר ובן הנדה. אמרו לו: עקיבא, איך מלאך לבך לעבור על דברי חבריך [רבותיך]? אמר להם: אני אקיימנו. הלך אצל אמו של אותו תינוק ומצאה שהיא יושבת ומוכרת קטניות בשוק. אמר לה: בתי, אם תאמר לי דבר זה שאני אומר לך הריני מביאך לחיי העולם הבא. אמרה לו: הישבע לי. היה רבי עקיבא נשבע בשפתותיו ומבטל לו בלבו. אמר לה: בנך זה מה טיבו? אמרה לו: כשנכנסתי לחופה נדה הייתי

(5) שבת קיח:

(6) קידושין לא.

גם בהל' דעות (פ"ה, ה"ו) הרמב"ם אומר: "צניעות גדולה נוהגים תלמידי חכמים בעצמם לא יתבזו ולא יתגלו ראשם" וכו'.

(7) קידושין, שם.

(8) שבת קנו:

(9) קידושין ח, ושם; רב כהנא שם סודר על ראשו בפדיון הבן ורש"י: "ולא אזיל בגילוי ראש".

(10) שם לג.

ופירש ממני בעלי ובעלני שושביני ועיברתי את זה. נמצא אותו תינוק ממזר ובן הנדה. אמרו: גדול היה רבי עקיבא כשהכחיש את רבותיו. באותה שעה אמרו: ברוך שגילה סודו לרבי עקיבא בן יוסף¹¹.

בזוהר¹² כתוב: "אסור ליה לברנש למיזל ד' אמות בגלוי דרישא". ז. א. אסור לו לבן-אדם ללכת בגילוי הראש. אולם במקום אחר בזוהר¹³ נאמר: "הכי אוקמה מארי מתניתין, אסור לתלמיד חכם למיהך ד' אמות בגילוי הראש, משום¹⁴ מלא כל הארץ כבודו, כל שכן בברכה ובאדרכת שמא קדישא למהוי בגילוי הראש"¹⁵.

בזוהר ואתחנן כתוב: "תא חזי, מאן דקאים בצלותא בעי לכוונא רגלוי ואוקמיה ובעי לחפי רישיה כמאן דקאים קמי מלכא"¹⁶.

ב

במדרש: משל למלך ששלח פרוסטוגמא (אגרת של גזירת המלך) שלו למדינה. מה עשו בני המדינה? עמדו על רגליהם ופרעו את ראשיהם וקראוה באימה וביראה, ברתת ובזיע, כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: הדא פרוסטוגמא דידי, לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי אליכם שתהיו קורין קריאת שמע לא עומדין על רגליכם ולא פורעין את ראשיכם אלא 'בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך'¹⁷.

בנספח ל"ספר זכרון" לאשר גולאק ולשמואל קליין ז"ל מביא גרשם שלום "שרידים מכתבי ר' עזריאל מגירונה"¹⁸ ובתוכם הקטע בזה"ל: "ענין קריאת שמע הוא כחותם שהמלך שולח לעבדיו והם מכירים פרצוף חותמו ועומדים על רגליהם ופורעים את ראשיהם וקורין אותו באימה, ברתת, בזיע וביראה. אבל הקדוש ברוך הוא לא הטריחם לישראל לקרותה לא עומדים על רגליהם ולא פורעין את ראשיהם, אלא קורין כדרכם בדקדוק שלא יוסיפו ולא יגרעו על מה שכתוב בה".

(11) כלה רבתי, פרק ב.

(12) פ' נשא קכב:

(13) פ' פינחס רמה:

(14) ישעיה ו, ג.

(15) רב אסי, שעה שבירך על הכוס "פריס סודרא על רישיה" (ברכות נא.).

(16) ואתחנן ר"ס.

(17) ויק"ר כז, ז.

(18) הוצ' האוניברסיטה העברית. תתק"כ-תתקצ"ח (1160 – 1238).

במס' סופרים¹⁹ אנו מוצאים: "פוחח הנראים כרעיו או בגדיו פרומין או מי שראשו מגולה פורס את שמע. ויש אומרים: בכרעיו ובגדיו פרומין – פורס, אבל לא בראש מגולה, שאינו רשאי להוציא אזכרה מפיו".

במס' שמחות²⁰: "נסתם הגולל, מכסה את הראש, בא לעמוד בשורה מגלה את ראשו ופטרן. יצא חוץ לשורה מכסה את ראשו. נכנס לתוך ביתו, באו אחרים לנחמו, מגלה את ראשו ופטרן. — — ליל שבת בין השמשות מגלה את ראשו, במוצאי שבת חוזר ומכסה אותו".

"מגלה את ראשו". מבארים המפורשים. "מפני כבוד העם"²¹.

פריעת הראש לאבל בשבת אם היא חובה או רשות — פלוגתא בין רב ושמואל. שמואל סובר שהיא חובה ורב — רשות²². והואיל ובשבת אין לנהוג אבלות בפרהסיא, לכן אין צורך בכיסוי ראש.

בספר "החלוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל" נאמר: "אנשי מזרח אוסרין שיברכו הכהנים וראשם פרוע, ובני ארץ ישראל מברכים כהנים לישראל וראשם פרוע"²³.

המהדיר, ד"ר מרדכי מרגליות מסביר:

חילוק זה במנהג דרך ארץ הוא, שבני ארץ ישראל היו רגילים בגילוי ראש כדרך שנהגו הגויים שישבו בתוכם, בה בשעה שבני בבל כיסו את ראשם,

(19) פרק יד, הל' טו.

(20) מסכת שמחות, פרק עשירי.

(21) כיסוי ראש לאבל ביטוי הוא לאבלות, כמו שנאמר אצל דוד בהתאבלו על אבשלום

בנו: "עולה ובוכה וראש לו חפוי" (שמואל ב, טו, ל). גם במקומות אחרים בתנ"ך, כגון: "בושו והכלמו וחפו ראשם" (ירמיה יב, ג), "והמן נדחף אל ביתו אבל וחפוי ראש" (אסתר ו, יב). ראה גם: תשובות הגאונים שערי צדק, ח"ג, שער ד, סי' כב.

רב נטרונאי כותב: וששאלתם בשביל עטיפת ראש של אבל — בין בטליתו בין בסודרו שפיר דמי, דלא אשכחינן דדייקי רבנן, בין בסודר בין בטלית שתייהן שוין (שם, סימן כ"ה).

בתקופת התלמוד היו האבלים מתעטפים בסודרא על ראשם והיו מעטפים גם חצי גופם, לבד עיניהם, כעטיפת הישמעאלים (מרדכי דוד יודלביץ: חיי היהודים בזמן התלמוד, עמ' 11).

(22) מו"ק כד.

(23) החילוקים, סי' מ.

ראוי לציין, שיש סוברים כי לפירושה של המלה "פרוע" הוא דווקא — מכוסה. כדוגמת "ראשיכם אל תפרעו" (ויקרא י, ו) מפרש ה"אבן עזרא" "ורבים אמרו מכוסה ואחרים אומרים מגולה" (אבן עזרא, מהדורת אשר וייזר, ירושלים 1976, עמ' כז).

וחשבו את ההליכה בגילוי ראש לפריצות, ומתוך שבני ארץ ישראל היו רגילים להתהלך בגילוי ראש לא הקפידו בדבר כלל והתירו אף להתפלל, לקרוא בתורה ולשאת כפים בגילוי ראש, ולא ראו בזה פגיעה בכבוד הציבור.

רב עמרם גאון מביא את המדרש הנ"ל בשינוי לשון קצת: "הקדוש ברוך הוא ישתבח שמו ויתעלה זכרו לעד, אומר להן לישראל: הדא קריאת שמע פרוסגמא דידי הוא. לא הטרחתי עליכם לקרותה לא עומדים על רגליכם, ולא פורעין את ראשיכם אלא בשבתך בביתך ובלכתך בדרך, ובשכבך ובקומך"²⁴.

אזהרה 11234567

הרמב"ם כותב; גדולי חכמינו ז"ל היו נמנעים מלגלות ראשם להיות השכינה מחופפת על האדם ומסוככת אותו²⁵.

רבנו אברהם הירחי בעל "המנהיג" מביא אותם הדברים בשם "יסוד העמרמי ובירושלמי" גם כן, בשינוי לשון, ואומר: "לישויה איניש קריאת שמע כל שעתא כפרוזדגמא חדתא (שטר צוואה על העיר), דהוא פרוזדגמא דהקדוש ברוך הוא דלא ליטרח עלן, דכתיב²⁶: עמי, מה עשיתי לך ומה הלאתיך? ענה בי. מה הלאתיך? אמר ר' ברכיה: מלך ששלח פרוזדגמא של מדינה, מה הם עושים כל בני המדינה? עומדין על רגליהם ופורעין את ראשיהם וקוראין אותה ביראה וברתת ובזיע. אבל הקדוש ברוך הוא, ישתבח שמו ויתעלה זכרו לעולמי עד. אמר להם לישראל: הדא קריאת שמע פרוזדגמא חדתא דידי הוא ולא הטרחתי עליכם לקרותה, לא עומדים על רגליכם ולא פורעים את ראשיכם אלא בשבתך בביתך" וכו'²⁷.

במקום אחר אומר בעל "המנהיג"²⁸: "ומנהג שלא להתפלל בגילוי הראש, מפני אימת שכינה שכנגדו, שנאמר²⁹: 'שויתי ה' לנגדי תמיד' — — — וגילוי הראש עזות תקיפא היא — — — לכן יתכן לו לאדם ללכת בכיסוי הראש דרך צניעות ומורא מלכות העולם, כמנהג כל אנשי ספרד וישר כוחם".

(24) סדר רב עמרם השלם, ירושלים, תרע"ב, חלק ראשון קה.

(25) מורה נבוכים, ח"ג פרק נ"ב.

(26) מיכה ו, ג.

(27) המנהיג, דיני תפלה, סי' לט. ראה: המנהיג, מהדורת יצחק רפאל, ח"א, עמ' ע"ה, פ"ד ובהערותיו שם.

(28) שם, סי' מה.

(29) תהלים טז, ח.

מדברי ר' יצחק מווינא בעל "אור זרוע", נראה שאף בעת התפילה לא כל בני צרפת דקדקו לכסות ראשם. הוא כותב: "מנהג רבותינו שבצרפת שמברכין (על התורה) בראש מגולה"³⁰. הוא קורא תגר על מנהג זה ואומר: "ואין נראה בעיניי", אבל הערה זו של בעל "אור זרוע" אינה משנה את עצם העובדה, שכך נהגו אז אנשי צרפת.

גם הרמ"א³⁶ מזכיר עובדה זו וכותב: "ואסור לקטן לקרות בראש מגולה וכל שכן גדול, ולא כמנהג צרפת דקורין בראש מגולה".

מהר"ם מרוטנבורג אומר: "ואינו אסור לילך בגילוי הראש. ומה שיש ב'כל כתבי'³²: תיתי לי דלא מסגינא ד' אמות בגילוי ראש, הוא מידת חסידות"³³. מהרש"ל בדבריו בענין גילוי ראש, אמר: "אין אני יודע איסור לברך בלא כיסוי ראש. ומהרא"י, פשוט לו, שאסור בהזכרת השם בלא כיסוי הראש ולא ידענא ממאי — — — ולולי שאינני רגיל לחלוק על הקדמונים — — — הייתי נוטה להקל ולברך בגילוי הראש ואפילו לקרות שמע שרי. אבל בזה תמיהני שנהגו איסור בפריעת ראש אף בלא תפילה ולא ידעתי מאין זה להם, כי לא מצינו איסור בפריעת הראש, כי אם לאשה כדאיתא בפ' 'המדיר'³⁴ וממדת חסידות הוא שלא לילך ארבע אמות בגילוי הראש. ודוקא בהליכה ד' אמות.

— — — ^{לפי החסידים} הגאים והעשירים הולכים נטווי גרון ובגילוי ראש נזהרים לא מחמת חסידות, אלא סוברים דת יהודית היא.

— — — מצאתי כתוב בשם הר"ם שכל זה מידת חסידות אלא שהרי"ף כתב שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגילוי הראש. — — — ושמעתי על חכם אחד, כשהיה לומד בגילוי ראש ואמר שכבד עליו המשא³⁵. — — — אני אגלה את קלון האשכנזים, בודאי מי ששותה יין נסך במלון של גויים ואוכל דגים מבושלים בכלים שלהם — — — אין חוששין עליו ואין בודקין אחריו ונוהגים בו כבוד אם הוא עשיר ותקיף, ומי שהיה

(30) אור זרוע ח"ב, הל' שבת, סי' מג.

(31) דרכי משה, טאו"ח סי' רפב, ג.

(32) שבת קיח.

(33) תשב"ץ, סי' תקמז.

(34) כתובות עב.

(35) ראה: שו"ת זכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, ב.

אוכל ושותה בהכשר, רק שהיה בגלוי הראש היו תופסין אותו כאילו יצא מן הכלל³⁶.

ישנה דעה, האומרת שבבבל היה מקובל לכסות את הראש לאות כבוד בשעת עמידה לפני גדול, זקן או תלמיד חכם. ומבבל עבר המנהג לספרד ולאשכנז³⁷.

יש אומרים שאיסור גילוי הראש הוא רק מידת חסידות יש אוסרים גילוי הראש רק בהליכה ויש – גם בישיבה. יש אומרים שאיסור גילוי הראש הוא רק תחת כיפת השמים. אולם רובם המכריע של הפוסקים האחרונים

(36) שו"ת רש"ל, סי' עב. אוצר החכמה

עוד במאה השמונה עשרה, מוכיח ר' יצחק מולכו (תפ"ב – תקמ"א; 1722 – 1781) את אנשי עירו שאלוניקי ה"מתפללים בביתם אינן מתפללים בדרך כבוד, אלא פעם בגילוי הראש, פעם בלי מנעלים" וכו' (אורחות חיים, הל' תפילה, סי' ב; ח"א לה – לו, ת"א תשל"ה 9).

(37) החילוקים סי' מ; יהודה אריה ממודינא: לקט כתבים 1968, 176 – 178.

גילוי הראש נחשב במדינות אסיה, לא רק כמידה של חוסר נימוס ודרך ארץ, אלא גם כסימן של פריקת עול. בשעת מרד מגלים את הראש בפני השליט. זה אות שאין מקבלים עוד את מרותו. זאת איפוא משמעות של דברי התרגום לפסוק (שמות יד, ח) "ובני ישראל יוצאים ביד רמה" – "ובני ישראל נפקו בריש גלי", בראשים מגולים, כאות למרד נגד המצרים ולחירות ("מאוצרנו הישן" בשם "קול אומר קרא"). את המלים שבשופטים, ה, ט "לבי לחוקקי ישראל", מתרגם התרגום: "וכדו יאי להון דיתבין בבתי כנישתא, בריש גלי ומאלפין ית עמא פתגמי אורייתא ומברכין ואודין קדם ה'". אוצר החכמה

בהוספה לספר "נתיב מצותיך" מביא ר' יוסף שילדקאי, כתב-יד הנמצא ב"בית עקד הספרים" להרה"צ מסאדיגור ז"ל והחתום על ידי כמה גאונים, וזה לשונו: מצאתי בכתב-יד הנמצא בירושלים, שנת אלף תתנ"ו (1096), נעתק הספר וחתום עליו ר' יוחנן בן זכאי קיבל מאליהו זכור לטוב – – – וצוה לכסות הראש בטלית בבית הכנסת בשעת התפילה מראש ועד סוף – – – ומי שאינו מכסה ראשו כלל בשעת התפילה נקרא "גבעוני". מפני שקודם החורבן היו צריכים הגבעונים לכסות ראשם בשעת התפילה, ואפילו אם עברו בין עם קודש היו צריכים לכסות ראשם להראות שהם גבעונים מימות יהושע בן נון (שמזמנו נהיו הם עבדים "חוטבי עצים ושואבי מים לעדה" – יהושע פרק ט). וכשחרב בית המקדש פרקו הגבעונים הסודר מעל ראשם, ועשו שלא יכסו ראשם אפילו בשעת התפילה, כדי שלא יכירום שהם גבעונים. וכשמעתי אני יוחנן בן זכאי מירושלים הדבר בעת ישיבתי במקום דירתי ביבנה, קרעתי בגדי ונחותי בכל גלילות ישראל שיכסו ראשם עם הטלית בשעת התפילה. ומי שאינו מכסה מטעם מנהג אבותיהם בידיהם, המה מהגבעונים.

אוסרים בכלל גילוי הראש, ולפי דעתם "צריך מאד להקפיד על כך"³⁸.

מסכת הוריות

ג

בשולחן ערוך³⁹: "יש אומרים שאסור להוציא הזכרה מפיו בראש מגולה, ויש אומרים שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגילוי הראש". הרמ"א אומר: "אסור לקרות בראש מגולה". מעיר על כך "מגן אברהם": זה קאי אקטן, וכן כתוב ב"דרכי משה", ראילו גדול בלאו הכי אסור⁴⁰. בשו"ת מהר"י ברונא, נאמר: אנן דדיירינן בין האומות ואינהו אזלי בגילוי הראש וחשוב כחוקת הגויים ולא מינכר ביניהן, אלא בכיסוי הראש, חשוב השתא כעובר על דת יהודית⁴¹.

ב"טורי זהב" נאמר: "ונראה לי שיש איסור גמור (בגילוי הראש) מטעם אחר, דהיינו: כיון שחוק הוא עכשיו בין הנכרים שעושים כן תמיד, תיכף שיושבין פורקין מעליהם הכובע, ואם כן זה נכלל בכלל 'ובחוקותיהם לא תלכו'. כל שכן בחוק זה שיש לו טעם דכיסוי הראש מראה על יראת שמים — — — ודאי ירחק עצמו בזה יותר משירחק משאר חוקותיהם"⁴². השל"ה מחמיר מאד באיסור גילוי הראש והוא מזהיר לכסות את ראשי הילדים אפילו בזמן שהם ישנים במיטתם.

-
- (38) הרב ר' חיים דוד הלוי: עשה לך רב, ח"א, צא — צב.
- (39) או"ח סי' צא, ג. וראה שם, סי' ב, ו; פחד יצחק, ערך בתי הכנסת עה.
- (40) או"ח סי' רפב, ג. "מגן אברהם" נאמר עוד (שם סי' ב, ו), שגם לקטנים "נכון לכסות ראשם דתהוי עליהם אימתא דשמיא".
- ראה מאמרו של הרב מנחם כשר "חילופי מנהגים בענין גילוי הראש" במאסף "חורב" (מוקדש לתולדות ישראל וספרות, ניו-יורק, תרצ"ו — תרצ"ח, חוב' ז — ח 195 — 206), בענין היתר גילוי הראש לילדים ואוסר למבוגרים.
- (41) סימן ל"ד. שאלו לרבי ר' בונם מפרשיסחא: — איזה מלבושים לבש אברהם אבינו? ענה: — ראה איך הגויים מתלבשים ומשנה את שלו.
- (42) או"ח סי' ח, ג. ראה שם ב"ביאורי הגאון ר"א ז"ל". הב"ח הל' ציצית סי', ח' כותב: "ומכסה ראשו וכו', פירוש שיכסה ראשו בטלית של מצוה שלא יהא בגלוי הראש. לפי שכסוי זה מכניע לב האדם מביאו לידי יראת שמים. ודכוותא איתא בפ"ק דקדושין דקאמר כגון רב כהנא דגברא רבה הוא ומבעי ליה סודרא ארישיה, ופרש"י, דגברא רבא הוא ולא אזיל בגלוי הראש עכ"ל. אלמא דקרי ליה רש"י גלוי הראש כשאין עליו. סודר של ת"ח. והבי נמי קרי ליה בעל העיטור גלוי הראש כשאין עליו טלית של מצוה, ונראה דהיינו לומר שראשו יהא מכוסה בטלית של מצוה כל שעה, שלא יהא רגע בגלוי הראש כל זמן שהטלית עליו. וכך הוא ניהוג הצנועים".

אדמו"ר ר' שניאור זלמן בעל ה"תניא" מחמיר מאד באיסור גילוי הראש⁴³. גם ה"חפץ חיים" מחמיר ואוסר גילוי הראש, אפילו לקטנים, ואפילו בשעת השינה⁴⁴.

יש סוברים שאפילו במרחץ צריכים להיות זהירים מללכת בגילוי הראש, והרבה גדולי ישראל היו נוהגים כיסוי ראש גם במרחץ⁴⁵. גאון אחד אשר לתת יד לאנשים המתירים לעצמם לשבת בגילוי ראש ולומר להם "שלום"⁴⁶.

והינן שהפליגו בשטח זה, למשל ר' עקיבא יוסף שלזינגר בעל "לב העברי" המפורסם, היה נוהג לחבוש שתי כיפות מתחת מגבעתו כדי שראשו כלו יהיה מכוסה⁴⁷.

אדמו"ר מפוריסוב, בעל "עטרה לראש צדיק" היה אומר: לא זה שמהלך בגילוי ראש הוא פורק עול אלא שפורק עול מהלך בגילוי ראש. ר' ישראל סלאנטר היה אומר: לא משום שאדם בישראל מהלך בגילוי ראש הריהו גוי, אלא גוי הריהו מהלך בגילוי ראש⁴⁸.

(43) שו"ע של הרב סי' ב' ס"ק ז וסי' צא, ס"ק ב.

(44) משנה ברורה או"ח ב, ו, ובהערה מוסיף: היכא שיש חוק לילך בגילוי הראש לפני השרים והשופטים, צריך לילך בגילוי הראש, ודינא דמלכותא דינא.

(45) טעמי המנהגים סי' יא ועמ' קנ.

ר' חיים מרדכי מרגליות, אב"ד בעיר דובנא, כותב: "ובמרחץ אפילו מידת חסידות אין בו כדמשמע ממסכת דרך ארץ. ומכל מקום ראיתי מדקדקים מכסים ראשם במטפחת וכן נהגתי מעודי". (שערי תשובה, או"ח סי' ב, ג).

(46) שרי חמד, מערכת האלף, דף מ.

אולי מטעם שאסור להזכיר אזכרה בראש מגולה, ושלוש שמו של הקדוש ברוך הוא (שבת י: ברכה של הקדוש ברוך הוא שלום (מגילה יח).

(47) לפי "פנים אל פנים" גל' 540. ר' עקיבא יוסף שלזינגר (תקצ"ח – תרפ"ב; 1838 – 1922). אדמו"ר ר' יהושע מבלז זצ"ל אמר, שיארמולקה (כיפה באידיש) הן אותיות "ירא אלקים" ולכך שמים יארמולקה להיות יראת אלקים על ראשו. ואחד שאל אותו: אם כן יחבשו רק ביארמולקה? והשיב לו: אית יראה עילאה ויראה תתאה והכובע העליון הוא נגד יראה עילאה והיארמולקה היא נגד יראה תתאה. והעולם אומרים: יארמולקה הוא כמו – ירא מלכא (אהרן דוד טברסקי: היחס מטשרנוביל, לובלין תרצח, נ"ז:).

(48) על המהלכים גלויי ראש היה אומר: "הסיר המצנפת והרים העטרה" (יחזקאל כא, לא). י. מרק בספרו "במחיצתם של גדולי הדור" (ירושלים תשי"ח, 85) מספר כלהלן: ר' ישראל סלאנטר הכיר לראשונה את אדמו"ר ר' שמעלקא במקום מעיין-מרפא בגרמניה, שבו היו נפגשים כל יום בשעת שתיית מים מן הבאר. מספרים חסידים,

ד

הרב ר' ישראל בן פתחיה איסרלין מגדולי הפוסקים בשעתו באשכנז, בעל "תרומת הדשן", משיב לשואל אחד כלהלן:

ואשר כתבת על ההיא גזירה שחידשו השלטונים בברסלאו, שהיהודים המחוייבים שבועה יצטרכו לישיבע בשם המיוחד בקריאתו להדיא ובגילוי ראש, וסבירא לך לדמות זה לשמדא דשינוי ערקתא דמסאנא — לא פירשת דברך יפה, אם כיוונו הנכרים בהזכרת השם להדיא, ובגילוי הראש, משום דסבורים הם שבדרך זה השבועה חמורה יותר על הישראל ולא ישקר בה, אם כן אין כוונתן להעביר על דת אלא להנאתם. וכתבו מיימון ואשרי דבכל עבירות שבתורה אפילו בפרהסיא חוץ מג' עבירות, יעבור ואל יהרג. האמת, בסמ"ק החמיר בדבר. אבל אם כוונתם כדי לחלל וכו' בכבוד שם המיוחד, פשיטא דיהרג ואל יעבור אם בפרהסיא. ואיני יודע כ"כ איסור מפורש שלא להזכיר השם להדיא ובגילוי הראש לצורך שבועות שמחוייב בה, דהא לאו הזכרה לבטלה היא שצריך הוא להעמיד החוק להאמין על שבועתם ובגילוי הראש לא אשכחן קפידא להדיא לאיסור⁴⁹.

שהאדמו"ר שאל את ר' ישראל: כיצד אתם נוהגים בענין של גילוי הראש? (מחמת כבודם של האנשים החשובים שהיו באים למעיין היו שותים בגילוי הראש) ואומרים שר' ישראל ענהו: אמנם קשה הדבר, אבל מה אפשר לעשות? הרי אנוסים אנו ואונס רחמנא פטריה! אמר הרבי: מה פירוש "קשה הדבר"? והוא החווה לו באצבע על הפיאה הנכרית ששם על ראשו שהכין במיוחד למטרה זו שלא להיכשל בגילוי הראש. (ונוסח מתנגדים מוסיף, שרבי ישראל העיר על כך: אינני יכול להרשות הדבר לעצמי, שאם אקנה פאה נכרית לא יהיה לי בשביל האכסניה). ר' ישראל סלנטר (תקע"א — תרמ"ג; 1811 — 1883).

ב"משנה ברורה" סי"ב, ס"ק וכתוב: "ופרוק משערות, אף אותן שתופרין בבגד מתחתיו יש לאסור מפני מראית העין, שיאמרו שערות הן. ויש מקילין". שאל משכיל אחד את רבי חיים לייב, העילוי מסוסניץ:

— יאמר לי, רבנו, מה טעם חסידים ואנשי מעשה חובשים לראשם כובע ומתחתיו כיפה. וכי לא די לו, לאדם מישראל, בכובע לבד, כדרך הבריות? — צא וראה, — משיב רבי חיים לייב, — אדם בביתו תקרה וגג על ראשו, בהמה ברפתה אין על ראשה אלא גג בלבד (מ. ליפסון: מדור דור, ת"א. 75).

49) תרומת הדשן, ח"ב, סי' יג.

כנראה, שבין מחברי שו"ת היו גם שהמציאו את השאלה, כי היתה להם "תשובה", אולי כהכנה למקרה, שאם תתעורר שאלה זו או בדומה לה בהיקש. "הש"ך" כותב: "הלא נדע שהשאלות שב'תרומת הדשן' עשה מהרא"י בעל התשובות עצמו ולא ששאלוהו אחרים כמו בפסקי כתביו" (שם הגדולים, מערכת גדולים, אות י. עמ' צז).

ה

ר' יהודה אריה מוסקאטו רב במנטובה (איטליה), משורר, פילוסוף, מקובל ומחבר, נשאל כלהלן:

כאשר דבר המלך שלטון נאספו רבים מאנשי עם אלקי אברהם על בית תפילתו של מלך לשמוע הדרשה מפי הדורש שלו. לא היתה כזאת מלפנים ומקום הוכן לקרואיו מבני עמנו לשבת בו אצל המקום אשר שם שריו ומשרתיו עושי רצונו. כולם עומדים ממעל לו בגילוי הראש לכבוד המלך והמלכה והשר והשררות שהיו שם באותו מעמד. ובא האות והמופת. כי השורות הבלתי ראות את פני המלך, והם כל מרבית העם הממלאים את הבית, לא הסירו את מצנפתם. ויהי בהגיע שם בני בריתנו המובאים על פי צויו של מלך, שמרו משמרתם ובריתם ינצורו לבלתי הוריד מעל ראשם את עֲדָיָם (ע סגולה, י קמוצה). כי חק לישראל הוא להתרחק מכמו אלה, אפילו מן הדומה לדומה. אז רוח המושל עלתה עליו והנה זה מלאך שלוח מאתו ויגער בם ויאמר אליהם דבר המלך: הורידו את מצנפתכם, כי לא יאות לכבודו היותכם בכיסוי ראש בין העומדים האלה. אז נבהלו בני עמנו ולא נחפזו לסור אל משמעתו עד שחזקה ידו על ידי שליחו רצוא ושוב לאמור: כלו מעשיכם ואתם פי המלך שמורו ובו אל תמרודו לטוב לכם ולכלל. ולא נתקררה דעתו עד עשותו המזימה בכל אחד מהם איש לא נעדר. רעדה אחזתם שם, כי יגורו מפני האף והחימה הפתאומית כאשר נודע להם ככפיר זעם מלך וסביביו נשערה מאד ודרכו להקפיד מאוד על כיוצא בזה מהדברים הנוגעים בכבודו.

ולימים חלפו למר⁵⁰, זכר עשה להקפדתו על גילוי הראש בחשובים שבפמליא שלו ועשה בהם בשביל כך שפטים גדולים פתאום לפתע, אשר כל שומעם תצילינה שתי אזניו. על כן יצאו לבם של היהודים, וז"ל (?) ויחרדו ואיש מהם לא נשא לבו לקרבה, כי נפל פחדו עליהם וחששו על הפרט ועל הכלל והחליטו כי שתיתקם היתה יפה להם מדיבורם. ובכך התיירו לעצמם הסרת המצנפת ויאמרו לאמור קול רם: זאת לא זאת רק לכבודו של מלך והדרתו ואיש אל רעהו אמרו: חזק ונתחזק, שאם חס ושלוש היה מפציר אותנו לוותר מכך, אנחנו כורתים אמנה שנהרג ואל נעבור⁵¹. ובין

(50) כנראה, שענין הדרשה נמשך כמה ימים או שבועות מספר.

(51) ז. א. אילו היה דורש לעבור עבירה זו, לא מטעם שדבר זה פוגע בכבוד המלך, היינו צריכים לקיים: יהרג ואל יעבור.

כך בא דבר המלך למנוחה על ידי שלוחו ובטל על רצונו לאמור עליהם, כי לא ירה החצי להעבירם על דתו רק לכבוד עצמו הוא דורש, כי כבודו לאחר לא יתן. הוא הדבר אשר נשנה אחר כך מאתו לא מבני בריתנו. ויוסף דבר עוד אלי בדבר הזה, כי אין דתו מסכמת להעביר על דת וכמה פעמים נראה אל היהודים במידה זו ובה התוודע אליהם מלפנים על שמירת השבת וכיוצא בזה. כי מעולם לא כוונה דעתו להעביר, אדרבה נחת רוח לפניו שישמרו בני ישראל את חוקת התורה, אך לא מצאנוהו שגיא כה בעניינים נוגעים בכבודו בכבודות. סוף דבר בהגיע תור השתחוויתם, החזירו היהודים את העטרה ליושנה⁵². ויהי כן עד תם כל דבר הדרשה ונפטרו לשלום.

יורו נא המורים, אם עברו תורה חלפו חק, להשקיט המוות הפוערים פיהם לבלי חק ויצדיקו את הצדיק?⁵³.

הרב ר' יהודה אריה מודינה (הריא"ם. של"א – ת"ח; 1571 – 1648), רב בוויניציה ומחבר ספרים. חוץ מידיעותיו המקיפות בלימודי היהדות היה גם בקיא בספרות האיטלקית והקלאסית, במוסיקה, משורר בעברית ובאיטלקית, מורה, חזן ודרשן מפואר, עד שגם מלומדים נוצרים באו לשמוע דרשותיו. והנה שאלה אחת שהיפנה אליו יהודי מאחת שבארצות האיסלם.

שאלה: משמיה דמר אמרו שבדרשתו בפרשת ואתחנן אמר שמותר לילך וכל שכן לעמוד בגילוי ראש, ונפלאות היתה בעיני רבים שנוהרים בזה. לכן בחסדו יבוא נא דברו, ואם אמת יצא מפיו זה, כי חזקה אצלנו לא ייאמר דבר אם לא בטעמו ונימוקו עמו.

תשובה: האמת הוגד לכם כי בדרשתי פרשת ואתחנן, עודני מדבר בתפילה אמרתי שאחד מתנאיה הוא אומר: "אין עומדים להתפלל אלא מתוך כובד ראש"⁵⁴, וכי כובד ראש זה אינו רוצה לומר לשאת כובע או מצנפת שוקל עשר ליטרות⁵⁵. אלא להיות דעתו מיושבת עליו; כמו הפכו

(52) חבשו בחזרה את מצנפותיהם.

(53) מכתב־יד, אשר פרופ' מאיר צבי ווייס מבדפשט, מצא בעזבון המנוח ר' דוד קופמן ופרסם אותו ב"האשכול" קראקא תרע"ג, כרך שביעי, 202 – 207. ר' יהודה אריה מוסקאט (רצ"ה – ש"נ; 1535 – 1590).

זאת לרעת, כי מדובר כאן בשעת הגזירה, שמטעם הכנסיה היו אונסים את היהודים להקשיב לדרשות נוצריות מפני "המשמדים".

(54) ברכות פ"ה, א.

(55) כנהוג בקרב יהודים מארצות האיסלם, שהתפארו במצנפות כבדות ומפוארות, וגם בין ירצאי אשכנז, שהתגנזו בכובעים מעוטרים בפרוות יקרות ערך.

שהוא "קלות ראש" אינו רוצה לומר ללכת בכובעו בידו לכבד זולת או מפני החום, כמו שחשבו קצת שזה אינו אסור, ואין זה הקלות ראש שגינו חכמים באמרם: "שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לערווה"⁵⁶ וכיוצא, — כי אם השחוק והליצנות ובלתי נשוא לגדולים. כה היו דברי. ויען היה מי שהשיב עליהם ותפש עלי בכך, באתי לערוך מלין. ובקיצור אומר כי אם היה איסור בגילוי ראש, יהיה או משום שיהיה בו משום דרכי האמורי, אם משום "ובחוקותיהם", או משום ערווה, או משום חציפות. וזולת ארבעת אלה לא מצאתי בו שום איסור, הגם שהיה מי שחשב לומר שיהא אסור, אולי יבוא לעבוד כך לפני כו"ם⁵⁷. זה הבל, ועוד, שהרי כשדיברו בזה חכמינו לא היה בכל גלילותיהם מנהג להסיר הכובע לכבוד שום כו"ם.

נבוא אם כן לחקור על הארבעה פנים הנ"ל. אם דבר כזה הנהוג משום כבוד, אין בו משום "דרכי האמורי". וכמה נשתבשו קצת מהמתייהרים בחסידות, המואסים לקרוא בספר שלא יהיה עברי, ולכן לא ידעו מדברי הימים מה שנוגע לכבוד ולתפארת תורתנו. האומרים שיש בזה משום "ובחוקותיהם", כי הסרת הכובע נתחדש מאת קונסטאנטינו מחזיק אמונתם להראות הטבילה שלהם, זהו הבל. שבהיות הראש בנו אבר אלוהי ועליון, מושב השכל, החושים והתנועה, ראוי הוא שבאבר האלוהי נכבד מי שראוי לכבוד לסיבת איזה עניין אלוהי שבו. מהטעם הג', שיהא אסור משום ערווה. לא מצינו, שהרי. אמרו חכמינו. "שער באשה ערווה", וזה לפי שהוא אחד מקישוטיה, שמעוררת בו האנשים לזנות. אבל שער האיש לא ראיתי ולא מצאתי שיהא אסור להראותו משום ערווה. ואילו היה כך לא ציווה ה' לנזיר לגדל פרע שער ראשו, ולא נתן כוח לשמשון בשערו, ולא אחז המלאך את הנביא בציצית ראשו, וכמה מאלו. ובזהר פרשת נשא איתא שער דדוכרא⁵⁸. נשאר הטעם הד', שיהא בו איסור משום חציפות ועזות, והא ודאי מלתא היא שראו ולא ראו, הבינו ולא הבינו האוסרים.

ועתה אל פניהם אוכיח שאפילו ממידת החסידות להימנע מדבר שיש בו חוצפה, לנו בני איטליה אין מונע בשום צד. כי דברי רבותינו צריך להבינם כפי המקום והזמן והאדם. דאם לא כן נהיה בדבריהם אפיקורסים כמו הקראים בתורה שבכתב. כי אין קץ לדברים שמצינו להם ז"ל איסורים שנעשו מותרים בחילוף הזמן והמקום. והנה לפי המלבושים שנוהגים בני

(56) אבות ג, יג.

(57) פן ייחשבו מסירים כובעם בפני צלם נוצרי ברשות הרבים.

(58) מדובר על "שער הזכר" בסמלים האלוהיים.

המזרח וגילוח ראשם והמצנפת ודאי שגילוי הראש יורה להם עזות מצח, כי אין להם מנהג להסיר המצנפת לכבד גדולים ולא לסיבה אחרת, ומי מהם שילך כך יתראה שוטה או חצוף. אבל לנו בני איטליה שלבושינו באופן אחר, מגדלים שערוטינו ומנהג הוא להסיר הכובע ולעמוד כך לפני הגדולים לכבדם, איך ייחשב המוסר חוצפה והכבוד עזות? ואם תאמר – "אם כן לפי זה מקום שנהגו בגילוי ראש יהא מותר גם בתפילה ובבית הכנסת?" יש להשיב שאף על פי שיש סברא אמרו לפחות זה, הן כי בית הכנסת לנו עתה מקדש מעט ומבקשים אנו להידמות לבית המקדש ולא נהגו בו גילוי ראש, הן שהיו בזה משום "ובחוקותיהם", שעיקר עבודתם בהנחת זבחים על הראש כנודע, וגם שאסור להזכיר השם בגילוי הראש.

חשבתי למשפט אנשי דעת יספיק זה להראות שמה שנזרק מפי אין תפישה עליו, כל שכן שאני דיברתי לכבד שר או גדול או מפני החום הרב, שיש אנשים שלא יוכלו לסבול אותו הצער. ולא אמרתי מפני זה שלא יהיה נכון להרגיל בנים בקטנותם בכיסוי הראש. ושטוב יעשה מי שילך בגילוי הראש בלי כובע אפילו בידו או להראות קווצותיו תלתלים מסלסל בשערו, או מי שיכול לעשות בלא זה שיעשנו לכתחילה. רק כונתי לתת התנצלות על עצמי מפני הרואים אותי הולך כך בחמה מפני החמה, כי מחמימות הראש אי אפשר לשאת אפילו דבר קל על עצמי, – שלא יחזיקו בי לעובר על דברי חכמים כאשר אוזני שמעו. אדרבה, מפני שראיתי רוב הקהלה הוזה ורוב בני איטליה שלא נהגו בו איסור, ראיתי ללמד כי הם דברים המותרים, כמו שאם יישר חילי הייתי עושה בכמה דברים אחרים שתופסים עליהם בני איטליה שהיה ראוי לגדולי הדור שבינינו להראות או היתרם או התנצלות, ולא להודות לליוואנטינים ואשכנזים שאנו כופרים והם היהודים החסידים. כי גם בנו דבר ה' ותורתו שבכתב ושבעל-פה נאמנים ונחמדים לעד ולעולמי עולמים, עלינו ועל בנינו לנצח נצחים.

זה חלק מהפסק שעשיתי אז. כי נאבד ממני ועתה לא זכרתי הכול לטוב להוציאו מדעתי לקולמוס. אך האמת ניכר לכול, וה' יעביר אותנו מלעבור עבירות חמורות וקלות אשר הם כן בעצם, וירחיקנו גם כן מהכיעור והדומה לו. כי דבר זה אינו מהם בוודאי, ויצילנו מלהיות מהצבועים, כי אם ברי לבב וזכי רוח בעבודתו, אמן⁵⁹.

(59) לפי פנינה נוה: יהודה אריה ממודינא: לקט כתבים, הוצ' מוסד ביאליק, 1968, 176 – 178. תשובה זו מאת הרא"ם נתפרסמה גם על-ידי יצחק ריבקינד בספר היוכל

ז

האחים הנעימים והמפורסמים המופלגים בתורה וביראה, הרב ר' שמואל אברהם ז"ל והרב ר' פינחס ז"ל נכדי אדמו"ר ר' פינחס מקוריץ ז"ל, הם גילו גנוזות וטמונות, ספרים רבים ויקרים שהדפיסו בבית דפוסם דפוס סלאוויטא, שהיה כלול ביפיו, כנודע ומפורסם בכל הארץ. ובעוונותינו הרבים העלילו עליהם אנשי רשע עלילות שקר, ויתנו אותם בבית האסורים, והכו אותם בשוטים ונתייסרו ביסורים קשים ומרים. פעם אחת העבירו אותם בין מחנות של גייסות אשר אחזו בידם שוטים לייסרם. גייסים מזה וגייסים מזה, והמה בתווך יעבורון. והגייסים הכום בשבטים. ויהי בעברם בין הגייסים נפל מעל ראש הצעיר מצנפתו מעל ראשו. עמד על מקומו ולא זז ולא פסע פסיעה קטנה. לא השגיח במכאוביו ובמכות הגדולות וקיבל דין שמים עליו באהבה ולא רצה להקל ראשו בדבר. ואחר אשר הרים את מצנפתו וישם אותו בראשו הלך בין המכים והמייסרים עד עברו. וה' ברחמיו הרבים נתן בהם כח לקבל את המכות הגדולות והיסורים הגדולים אשר הוכו, וישלח להם עזרו מקודש להוציא ממסגר נפשם. ויבואו לביתם שלום בגופם שלום בתורתם ויראתם⁶⁰.

ח

השערה:

יש רוצים לפרש, שבכל מקום שמקילים בגילוי הראש, הכוונה לא לראש מגולה אלא בלי כיסוי טלית על הראש או כיסוי ראש, שהיו חובשים

לכבוד לוי גינזבורג, ניו-יורק תש"ו, חלק עברי 422. ראה גם אפרים שמאלי: בין אמונה לכפירה, ת"א תשכ"ב, 36 – 37. תמונתו של הריא"ם ממודינא, שנדפסה בספרו "צמח צדק" ובספרו האיטלקי "ריטי" רואים אותו גלוי ראש.

ר' יהודה אריה ממודינא, הריא"ם, של"א – ת"ח; 1571 – 1648.

(60) רש"י עגנון: ספר סופר וסיפור, קנב, לפי ספר הדורות החדש.

מקרה מעציב זה נתפרסם, בסדרת מאמרים, בפרטי פרטיו בעתון "הצופה" על ידי פרופ' יהושע פישל שניאורסון.

מעשה בר' אריה לייב ברוידא, רבה של לבוב, שאמרו לו: תמהים לנו על כבוד רבנו שהוא נאות לסדר קידושין בחתונה, שאורחיה מסובים לשולחן בגילוי ראש.

על כך השיב:

עד שאתם שואלים תמהים עלי תתמהו עליהם, שהם מסבים לשולחן בגילוי ראש, וקוראים רב לסדר קידושין, שאתם אומרים כי לא אבוא ויוותר גם על כך (דב סדן:

קצרת אגוזים, 16).

הנשואים לאשה. וראיה מהגמרא: "כי אתא (רב המנונא לרב הונא) חזייה דלא פריס סודרא (בדרך הנשואין שהיו רגילין לכסות ראשן – רש"י). אמר ליה: מאי טעמא לא פריסת סודרא? אמר ליה: דלא נסיבנא"⁶¹.

ט

הדוקטרינה הנוצרית מחייבת גילוי ראש בפולחן. היא קובעת שהמתפלל "וראשו מכוסה – מנוול את ראשו".

ייתכן, שבגלל התפיסה הזאת של הנצרות, היהודים הגרים בארצות שבשלטון העמים הנוצריים – מחמירים יותר בכיסוי הראש מאשר היהודים הגרים בארצות האיסלם וזהו חיזוק לנימוק של "ובחוקותיהם לא תלכו".

אזה"ח 1234567

אהרן חורין היה הרב הריפורמי הראשון בהונגריה, בעיר אראד. אחרי שהדפיס את ספרו "עמק השווה", שנמצאו בו דברי כפירה, הוזמן אהרן חורין להופיע לפני בית־דין של שלשה רבנים, שדנו את הספר לגניזה ועל המחבר להביע חרטה בכתב על דעותיו. בעזרת השלטונות לא ציית לפסק הדין. בין שאר המנהגים שהנהיג בבית הכנסת שלו (ניגון עוגב בשבת, שינויים בנוסח התפילה, היתר תפילה בלשון הגרמנית ועוד) תיקן בשנת 1826 תפילה בגילוי הראש.

בשנת 1842 הנהיגה העדה הריפורמית בבאלטימור שבארצות הברית בבית הכנסת שלה "הר סיני" תפילה בגילוי הראש. העדה הריפורמית בברלין הנהיגה בשנת 1845 בבית הכנסת שלה תפילה בגילוי הראש⁶².

(61) קידושין כט:

(62) חלק מבניו של חורין יצא מכלל ישראל.

הוא הטיף ל"הריסת וביעור התלמוד וביטול שיטת הרבנות. וכשמת בן שבעים ותשע שנים (24 לאוגוסט 1844) צלצלו בשעת הלוייתו כל הפעמונים של המנזרים באראד, ובני הכת המינוריטים ערכו אזכרה מיוחדת בעד תקון נשמתו (ראובן פאהן: פרקי השכלה 76, 196).

מ. אוסישקין באחד ממאמריו כותב:

"צדקו דברי חכמים: כל המהלך ארבע אמות בגילוי ראש חייב מיתה"? ("ספר אוסישקין" ליובלו השבעים, ירושלים, תרצ"ד, 33). מחמת כבודו של אוסישקין – בלי פירושים.

במדרש⁶³ כתוב: "בעצלתים ימך המקרה"⁶⁴ על ידי שהאדם הזה מתעצל לכסות את ראשו כראוי – "ימך המקרה", הרי הוא נעשה דאומטיקוס (חולה במחלות שונות).

הרמב"ם ב"מורה נבוכים"⁶⁵ כותב:

"ודע, כי כאשר ידעו זה השלמים תגיע אליהם מן היראה והכניעה ופחד השם ויראתו ובשתם ממנו בדרכים אמתיים לא דמיוניים – – – וכבר ידעת הזהירם מלכת בקומה זקופה, משום מלא כל הארץ כבודו, לישוב בלב בני אדם באלו המעשים כולם, העניין אשר זכרתי לך. והוא שאנחנו תמיד בין ידי השם יתעלה ולפני שכינתו נלך ונשוב. וגדולי חכמינו ז"ל היו נמנעים מלגלות ראשם להיות השכינה מחופפת על האדם ומסוככת אותו".

אוצר החכמה

★ ★ ★

זאב ז'בוטינסקי ב"אוטוביוגרפיה" כותב: "ד"ר דניאל פאסמאניק ז"ל כיסה ראשו בכובע בעלותו על הבמה לנאום לפני אסיפת המזרחי: ואני עד ראייה במקרה הייתי למאורע זה, בקונגרס הששי, והנני זוכר את דבריו שאז אמר: 'אם דורשים אתם ממני שבזה אביע את הרגשת כבודי כלפי אסיפתכם – אחבוש את הכובע; אבל אם ביטוי יחסי לדת תראו בזה – טוב שאפרד מכם'. האסיפה ענתה לו פה אחד: 'לא, לא, איננו דורשים זאת' – ואז כיסה את ראשו, לא כ'צבוע' אלא כבן אדם מנומס, ואני הייתי עושה כמוהו" (ז'בוטינסקי: אוטוביוגרפיה, ירושלים, תשי"ח, 67).

(63) ויק"ר יט, ד.

(64) קהלת י, יח.

(65) חלק ג', פרק נ"ב.